

De gangen van de macht (1)

De permanente verplaatsing van de politiek

MARK BOVENS

Genève, december 1996. De World Intellectual Property Organisation (WIPO), organiseert een grote diplomatieke conferentie. De WIPO is een intergouvernementele organisatie die tot doel heeft de bescherming van de intellectuele eigendom in de wereld te bevorderen. Deze diplomatieke conferentie gaat over drie ontwerpverdragen waarin op wereldniveau een aantal belangrijke kwesties rond de intellectuele eigendom in de informatiemaatschappij worden geregeld.

Die WIPO-verdragen komen uiteindelijk tot stand na drie weken van zeer intensieve onderhandelingen. Aan die onderhandelingen wordt niet alleen deelgenomen door vertegenwoordigers van regeringen maar ook door grote delegaties van lobbyorganisaties uit de uitgeverwereld, de film- en de muziekindustrie, telecombedrijven en de computerindustrie. Deze lobbyorganisaties hebben een speciale waarnemer-status die hen het recht geeft niet alleen aan de meeste vergaderingen deel te nemen, maar daar ook het woord te voeren. Daarvan wordt uitbundig gebruik gemaakt. Het aantal waarnemers bij de conferentie is ongeveer even groot als het aantal officiële vertegenwoordigers.

De verdeling over de verschillende belanghebbenden is echter zeer ongelijk. Naar schatting 70 tot 75 procent van de lobbyisten komt op voor de belangen van de rechthebbenden. Zo is

Over de auteur Mark Bovens is hoogleraar bestuurskunde, Utrechtse School voor Bestuurs- en Organisatiewetenschap

de muziekindustrie de volle drie weken van de conferentie vertegenwoordigd door een zeer professionele delegatie van bijna twintig advocaten en lobbyisten die de duurste hotels en restaurants van de stad hebben afgehuurd. De Amerikaanse ambtelijke delegatie staat zelfs onder leiding van een voormalige lobbyist voor de filmindustrie en houdt elke ochtend een werkontbijt met de lobbyisten uit eigen land om de taken te verdelen. Er zijn niet of nauwelijks vertegenwoordigers van consumenten, auteurs, bibliotheken, universiteiten en andere gebruikers aanwezig. De Nederlandse ambtelijke delegatie bestaat in feite maar uit één ambtenaar, een raadsadviseur van het Ministerie van Justitie.

Tijdens de conferentie ziet het er lange tijd naar uit dat de lobby van de muziekindustrie, de softwarebedrijven en de uitgevers erin slaagt om de zogenaamde 'technische kopie' ook onder het reprorecht te brengen. Dit zou betekenen dat ook het simpel oproepen van een pagina op internet al onder het reprorecht zou vallen. Hiermee zou de ontwikkeling van internet, dat in 1996 nog maar in de kinderschoenen stond, in de kiem zijn gesmoord. Pas op de valreep, in de nacht van 19 op 20 december, de laatste nacht van de conferentie, wordt dit onderdeel van het verdrag geschrapt. Dit is uitsluitend te danken aan het feit dat de vertegenwoordigers van de telecom- en computerindustrie, die vrezden voor hun omzet als het internet zou stagneren, zich achter het verzet scharen.

Van enige parlementaire sturing en controle

De gangen van de macht Mark Bovens *De permanente verplaatsing van de politiek*

van de onderhandelingen is geen sprake. De Tweede Kamer was een half jaar vóór de conferentie per brief geïnformeerd over de belangrijkste onderwerpen die zouden kunnen spelen. Tijdens de onderhandelingen is er een zogenaamd twee-minuten debatje in de Tweede Kamer over het technisch repprecht, naar aanleiding van berichten in de pers. Dit leidde tot een motie-Van Zuylen (die echter spoort met het reeds ingenomen standpunt van de Nederlandse delegatie). Na afloop van de conferentie stuurt de minister een verslag per brief. Verdere debatten blijven uit.

Het verdrag moet formeel nog steeds door het Parlement worden geratificeerd. In ons grondwettelijk systeem zou dat het moment moeten zijn waarop het Parlement invloed uitoefent. Nederland is echter, vanwege de doorwerking van de WIPO-verdragen via een EU-richtlijn, inmiddels allang aan de uitkomsten van de onderhandelingen gebonden. De nationale wetgever heeft geen enkele speelruimte meer om nog iets in dat verdrag te veranderen en is daarmee op het terrein van het auteursrecht in feite gedegradeerd tot een uitvoerder van internationale richtlijnen.

De casus speelde in Genève en ging over auteursrecht, maar hij had ook in Seattle, Stockholm, Vancouver of Bologna kunnen spelen en dan was het gegaan over regels voor het kapitaalverkeer, belastingtarieven, pensioenregelingen of over standaarden voor de effectenhandel. Ik begin met die casus omdat hij laat zien dat wanneer je in de informatiemaatschappij op zoek bent naar de gangen van de macht, je al lang niet meer kunt volstaan met een bezoek aan de wandelgangen van het Binnenhof of aan de *corridors* van het Capitool. De onderhandelingen en beslaatslagingen over het auteursrecht vonden immers niet plaats in parlementen en tijdens openbare vergaderingen, maar in de beslotenheid van hotelsuites en restaurants en in de wandelgangen van luxe conferentieoordn. De belangrijkste politieke actoren waren vertegenwoordigers van belangenorganisaties, ambtenaren en diplomaten. Volksvertegenwoordigers en democra-

tisch gekozen bestuurders kwamen er nauwelijks aan te pas. Kiezers waren volledig afwezig.

UITHOLLING VAN DE TRADITIONELE DEMOCRATIE

De casus staat ook voor een bredere ontwikkeling die sociaal-democraten zorgen zou moeten baren: een gestage uitholling van de klassieke democratische organen en een verplaatsing van de politieke besluitvorming naar niet democratische gelegitimeerde arena's. In 1995, een jaar vóór die WIPO-conferentie, heb ik, samen met Paul Kalma, Frans Becker, Wim Derksen en Willem Witteveen, daar een wbs-brochure over geschreven, met als titel *De verplaatsing van de politiek*. In die brochure hebben we geprobeerd een agenda voor staatkundige vernieuwing te schetsen die verder ging dan de traditionele stokpaardjes uit de jaren zestig die destijds, midden in de jaren negentig, nog steeds het debat domineerden.

Kern van onze analyse was dat een eenzijdige focus op het democratiseren van de klassieke, nationale politieke instituties, zoals kamer, kabinet en het burgemeestersambt, voorbij gaat aan het feit dat een belangrijk deel van de politieke machtsuitoefening zich inmiddels elders afspeelt. Wat heeft het voor zin om uitgebreid te delibereren over tamelijk minuscule aanpassingen van ons kiesstelsel als het Parlement steeds meer met handen en voeten is gebonden aan internationale regelgeving? Ons betoog kwam erop neer dat als de politieke machtsuitoefening zich verplaatst, je dan ook moet nadenken over een verplaatsing van de democratische sturing en verantwoording.

In het boekje constateerden we destijds tenminste zes verplaatsingen: naar rechtbanken, ambtelijke voorportalen, regio's, maatschappelijke organisaties, de privé-sfeer, en vooral ook naar de wandelgangen van Europese instellingen. Ik zou ze nu misschien iets anders benoemen, maar in grote lijnen denk ik dat die verplaatsingen van de politieke machtsuitoefening nog steeds doorgaan en soms zelfs sterker zijn

De gangen van de macht Mark Bovens *De permanente verplaatsing van de politiek*

geworden. In ieder geval is de verplaatsing van de politiek permanent gebleken. Ik loop ze kort even na.

1. *Internationalisering*

De eerste en de belangrijkste verplaatsing die we destijds constateerden was uiteraard die naar de organen van de Europese Unie. In de afgelopen jaren is die verplaatsing naar de EU onverminderd doorgegaan. De vergaande economische en monetaire integratie na het verdrag van Maastricht is echter niet gepaard gegaan met een transformatie van de EU in een politieke democratie. Bart Tromp noemde in dat verband onlangs de EU nog een politiek wangedrocht (Tromp, 2002: 173). De internationalisering gaat bovendien verder dan een verplaatsing naar Brussel of Straatsburg. De verplaatsing van de wetgevende macht naar internationale arena's, die al in de WIPO-casus zichtbaar was, heeft zich verder voortgezet. De internationale onderhandelingen vinden in toenemende mate plaats tussen de grote handelsblokken. De lidstaten van de EU treden niet meer afzonderlijk op, maar nemen als EU een gezamenlijk standpunt in. Dit wordt verwoord door de Europese Commissie. Deze heeft een zeer grote invloed bij de standpuntbepaling en de meeste belangengroepen richten hun activiteiten nu vooral op de Europese Commissie. Zoals een hoge Nederlandse ambtenaar het uitdrukte (geciteerd in Bovens & Blokland, 2002):

16 'De Commissie wordt nu bijna met een blanco cheque naar een klein kamertje gestuurd waar ook de vier of vijf andere handelsblokken aanwezig zijn. Zij gaan aan de slag en na afloop wordt je gebriefd voor dat gedeelte dat de Commissie nuttig vindt om te vertellen, de rest houden ze achter. Dat betekent dat de besluitvorming over dit soort onderwerpen in een buitengewoon klein kader plaatsvindt. Dan kan de Kamer allerlei moties aannemen, het zet totaal geen zoden aan de dijk.'

Europese commissarissen zijn tegenwoordig niet ongenegen om met het Europees Parlement te discussiëren wanneer het daar om vraagt. De verhouding tussen de leden van Europese Commissie en het Europees Parlement is echter fundamenteel anders dan die tussen een Nederlandse minister en de Tweede Kamer. De Europese commissaris is voornamelijk een quasi ambtenaar die niet via een vertrouwensregel en een stelsel van ministeriële verantwoordelijkheid aan het Europees Parlement is gebonden.

De invloed van nationale parlementen wordt daarmee snel kleiner. Voor kabinet en vakminister geldt eigenlijk hetzelfde. Formeel zijn zij degenen die de lidstaten aan internationale verdragen kunnen binden, maar in de praktijk is het vooral een ambtelijke delegatie en steeds vaker ook een Europese commissaris die de onderhandelingen voert en voorbereidt.

2. *Regionalisering*

Een tweede verplaatsing die we destijds constateerden was een decentralisatie naar bovenregionale regio's en gemeenschappelijke regelingen. Ons belangrijkste voorbeeld was de vervanging van rijks- en gemeentepolitie door de politieregio's. Er was destijds, en er is nu nog steeds niet, sprake van een reële vormen van verantwoording door regionale politiebesteders aan vertegenwoordigende lichamen.

3. *Privatisering*

Ook constateerden we destijds al dat Nederland in veel opzichten eerder een republiek van rechtspersonen dan een republiek van burgers is. De activiteiten van bedrijven, belangengroepen en media, zijn minstens zo belangrijk voor de inrichting van het publieke domein, als de activiteiten van gekozen bestuurders. De casus gaf al een voorbeeld hoezeer het georganiseerde bedrijfsleven in staat is de agenda van de wetgever te bepalen. Deze dominantie van private partijen in het publieke domein is op zichzelf niet nieuw, hij werd door Lindblom (1977) al uitgebreid ge-

De gangen van de macht Mark Bovens *De permanente verplaatsing van de politiek*

analyseerd, maar heeft in ons land een extra impuls gekregen door de golf van privatiseringen (Oversloot, 2002). De opkomst van de LPF heeft daar overigens een geheel nieuwe dimensie aan toegevoegd: een verplaatsing naar de vastgoedsector.

4. Verambtelijking

Een vierde verplaatsing die we destijds noemden was die naar de ambtelijke voorportalen. In mijn bestuurskundige oratie, twee jaar geleden, heb ik speciaal deze verplaatsing nader onderzocht. Naast de internationalisering, zijn het vooral de verzelfstandiging van overheidsdiensten en de opmars van de interactieve beleidsvorming die uit het oogpunt van democratische verantwoording zorgen baren.

In de afgelopen decennia is het aantal zelfstandige bestuursorganen in ons land gestegen tot een kleine 600. Bijna de helft hiervan is na 1980 zelfstandig geworden. Er werken inmiddels meer mensen bij de ZBO's dan bij de departementen — zo'n 130.000 om precies te zijn — die bijna één vijfde van de rijksbegroting uitgeven (Van Thiel, 2000:39, 222). Ofschoon de meeste van deze ZBO's zich niet direct bezighouden met primaire besluitvormingsprocessen, maar met geschilbeslechting, kwaliteitsbeoordeling, uitkeringen of toezicht, is hun invloed op de aard en de kwaliteit van het publieke domein inmiddels buitengewoon groot.

Veel verzelfstandigingen zijn nog niet gevolgd door een duidelijke regeling van de publieke verantwoording. In bijna de helft van de gevallen waren tot voor kort geen serieuze verantwoordingsplichten vastgelegd. In die gevallen waar wel verantwoording wordt afgelegd betreft het meestal management kwesties en input en output indicatoren. Integrale vormen van verantwoording, waarin ook aandacht wordt besteed aan kwaliteitsaspecten, maatschappelijke effecten en strategische vragen ontbreken veelal (Van Thiel, 2000:32-39).

Het afgelopen jaar zijn er op dit punt door het kabinet de nodige normen ontwikkeld en de Al-

gemene Rekenkamer constateerde onlangs dat er sprake is van een lichte vooruitgang. Ook wordt hier en daar geëxperimenteerd met horizontale vormen van verantwoording (Algemene Rekenkamer, 2002). De verzelfstandiging lijkt bovendien over zijn hoogtepunt heen te zijn. Het aantal ZBO's neemt licht af en het aantal agent-schappen, waarbij de ministeriële verantwoordelijkheid wel intact blijft, neemt toe (Van Thiel & Van Buuren, 2001; Smullen, Van Thiel & Pollitt, 2001:195-196).

5. Individualisering

Een andere verplaatsing die wij destijds noemden was de emancipatie van de burger en de behoefte aan inspraak op tal van terreinen in de persoonlijke leefwereld die daar mee samenhangt. Met name Rijkswaterstaat, met zijn dijkverzwaringen, Betuwelijn en HSL en veel lagere overheden hebben het afgelopen decennium te maken gekregen met grootschalig verzet van voorheen tamelijk gezagsgetrouwe burgers tegen de aanleg van infrastructurele projecten, asielzoekerscentra en andere collectieve voorzieningen in hun directe leefomgeving. Zij hebben daarop ingespeeld door tal van experimenten te starten met onderhandelend bestuur en interactieve beleidsvorming. De eerste bestuurskundige beschrijvingen en analyses van die interactieve trajecten zijn binnen. Wat daarin opvalt is dat dit interactieve bestuur bij uitstek het domein van ambtenaren is (Huls, 1994:164; Mayer et al, 2002:104). Het zijn de senior beleidsambtenaren, daarbij geholpen door externe adviseurs en procesmanagers, die onderhandelen, regisseren, makelen en het proces bewaken en niet de bewindslieden, gedeputeerden of wethouders — laat staan de volksvertegenwoordigers. En de politieke arena's van dit onderhandelend bestuur zijn niet kamer, kabinet of Statenzaal, maar Hoog Brabant, rokerige wijkcentra en ambtelijke catacomben (Hendriks, 1998:73). Wat misschien nog wel het meeste opvalt is dat in plaats van de belangengroepen en mondige burgers, het nu de politieke bestuurders en vooral de volksver-

De gangen van de macht Mark Bovens De permanente verplaatsing van de politiek

tegenwoordigers zijn, die bij die interactieve beleidsvorming als lastige stoorzenders en probleemfiguren worden gezien (De Jong & Mulder, 2000).

6. Juridisering

Ten slotte constateerden we ook een verplaatsing naar de rechter. Steeds vaker worden maatschappelijke en politieke conflicten uitgevochten voor de rechter. (Ook hier heeft de opkomst van de LPF en het optreden van zijn huisadvocaten Spong en Hammerstein voor een nieuwe dimensie van de juridisering van de politiek gezorgd). De toegenomen politieke rol van de rechter is voor een aantal westerse landen inmiddels gedocumenteerd en is in ons land vooral het gevolg van de doorwerking van het activistische optreden van de verschillende Europese rechters (Ten Napel, 2002:143).

Al deze verplaatsingen, ongelijksoortig als ze zijn, hebben tenminste één element gemeen. In alle gevallen is er een beweging weg van de politiek, weg van de organen en de arena's van de representatieve democratie, naar internationale organisaties, regionale samenwerkingsverbanden, particuliere instellingen en quasi-markten, naar zelfstandige bestuursorganen, conferentie-oorden en rechtbanken. Volksvertegenwoordigers en politieke bestuurders maken plaats voor diplomaten, lobbyisten, ambtelijke experts, procesbewakers, onafhankelijke toezichhouders en rechters. De beweging is er een van democratie naar technocratie, van volkssoevereiniteit naar onafhankelijk toezicht, van parlementen naar markten en van pacificatiepolitiek naar internationaal corporatisme.

De vraag is hoe erg dat alles is. Wat verliezen we nu eigenlijk wanneer we het lekenbestuur van de parlementaire democratie inruilen voor 'the politics of expertise'? In de eerste plaats betekent die beweging een vergroting van het 'Matthëus-effect' in het publieke domein. Goed georganiseerde belangen en hoogopgeleide, politiek actieve burgers zullen, al dan niet met behulp

van lobbyisten en advocaten, nog beter in staat zijn om hun belangen te behartigen. Omdat in al deze nieuwe arena's het egaliserende principe van *one man, one vote* niet opgaat, zullen slecht georganiseerde belangen en onmachtige burgers verder worden gemarginaliseerd (Mair, 2000:564).

Het grootste risico van deze ontwikkeling is legitimiteitverlies. De democratische legitimiteit van al deze nieuwe arena's en actoren is zeer zwak: waarom zouden burgers uiteindelijk die internationale verplichtingen, de beslissingen van de korpsbeheerders, de uitkomsten van interactieve processen, de besluiten van de ZBO's en de vonnissen van die activistische rechters accepteren? Wie heeft hen gekozen? En wie kan er ter verantwoording worden geroepen wanneer de uitkomsten niet bevallen? Hoe kan het ultieme middel van democratische verantwoording: *voting the rascals out*, worden uitgeoefend? De gebeurtenissen van het afgelopen jaar suggereren dat vooral de nationale politieke arena's, waar het wegstemmen van het establishment nog wel tot de mogelijkheid behoort, het eerst en het meest door dit legitimiteitverlies zullen worden getroffen.

VERPLAATSING VAN POLITIEKE PARTIJEN?

Daarmee kom ik aan de rol van politieke partijen. Helaas heb ik daar weinig positiefs over te melden. Al deze verplaatsingen van de politiek hebben namelijk nog een tweede element gemeen. In geen van die verplaatsingen spelen politieke partijen enige rol van betekenis. In geen van die nieuwe quasi-politieke arena's hebben politieke partijen formeel of feitelijk iets in te brengen. In geen van deze arena's is er immers sprake van gekozen bestuurders of van vormen van volksvertegenwoordiging. Politieke partijen zijn niet betrokken bij internationale onderhandelingen, ze zitten niet aan tafel bij de regionale besturen en ze staan grotendeels buitenspel bij de interactieve beleidsvorming. Ze hebben ook weinig of geen invloed op de benoeming van Europese commissarissen, directeurs van ZBO's

De gangen van de macht Mark Bovens *De permanente verplaatsing van de politiek*

en rechters. De verplaatsing van de politiek is nergens gepaard gegaan met een verplaatsing van de partijpolitiek.

Ik hoef u niet te vertellen dat de positie van politieke partijen sowieso weinig rooskleurig is. De binding van burgers aan politieke partijen, als lid en als kiezer, neemt in alle West-Europese landen gestaag af (Mair, 2000). De opkomst en ondergang van de LPF heeft dit proces in ons land even tot staan gebracht — voor het eerst in decennia stijgt het ledenaantal van de grote politieke partijen en was de opkomst bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer iets hoger dan bij de voorgaande verkiezingen — maar het is zeer de vraag of dat beklijft.

Mocht die langjarige negatieve trend zich de komende jaren weer doorzetten, dan betekent dat overigens niet dat politieke partijen hebben afgedaan. Een parlementaire democratie is voornog niet goed denkbaar zonder politieke organisaties. Zij blijven in ieder geval nodig voor het organiseren van verkiezingscampagnes, voor het rekruteren van bestuurders, en voor het organiseren en onderhouden van coalities. Dat is de harde les die Heinsbroek en Wijnschenk hebben geleerd. Politieke partijen zullen hun legitimiteit alleen niet meer kunnen baseren op hun brede maatschappelijke worteling. Hen rest vooral procedurele legitimiteit. Aan hen is het om de kwaliteit van de bestuurders te garanderen, de transparantie van de besluitvorming te verzorgen, een brede representatie van belangen te waarborgen, maatschappelijke onvrede te kanaliseren en issues op te pikken en om een brede politieke verantwoording te organiseren. Peter Mair (2000) spreekt in dit verband van een overgang van een op representatie gerichte partij naar een bestuurderspartij.

Ik verwacht niet dat de bestaande politieke partijen op dit moment over de spankracht beschikken om de hier geschetste verplaatsingen van de politiek het hoofd te bieden. Ze hebben nauwelijks ingangen omdat in geen van die nieuwe arena's sprake is van openbare en vrij toegankelijke verkiezingen van vertegenwoordigers of bestuurders. Alle gevestigde partijen zijn

op dit moment bovendien lokaal of nationaal georganiseerd. Pan-Europese of zelfs mondiale partijvorming komt nauwelijks van de grond. De enigen die in staat zijn om enig tegenwicht te bieden in de internationale arena's zijn voorlopig de professionele activisten van Greenpeace, Amnesty en het bonte gezelschap van anti-globalisten.

HOE VERPLAATSTE POLITIEK TE LEGITIMEREN?

Langs welke wegen zou die verplaatste politiek dan toch een zekere legitimiteit kunnen verkrijgen? Ik zie drie mogelijkheden:

1. Legitimiteit door *effectiviteit*. Dat is de impliciete, Platoonse rechtvaardiging voor de meeste van deze verplaatsingen. Door de besluitvorming weg te halen bij de grillige, amateuristische en trage politieke lichamen, kan de overheid veel effectiever optreden, zo is de redenering. Een hogere effectiviteit leidt vervolgens vanzelf tot legitimiteit. Deze strategie is riskant, omdat in tijden van tegenspoed de instituties al snel op hun grondvesten schudden. Ook laat zij de verplaatsing van de politiek uiteindelijk ongemoeid en biedt ze geen alternatieve vormen van publieke verantwoording.
2. Legitimiteit door *transparantie*: dit is een weg die geïnspireerd is door Montesquieu en de Amerikaanse Federalisten. Deze zoekt de legitimiteit in de procedurele zuiverheid en controleerbaarheid van de besluitvorming. Diplomaten, experts en rechters krijgen veel speelruimte, op voorwaarde dat hun optreden transparant is, dat ze publieke verantwoording afleggen en dat er voldoende *check and balances* zijn ingebouwd. Dit is de weg die ik voorlopig het best begaanbaar acht. Deze strategie vraagt echter het nodige tegenspel van de media en van de *civil society*. Deze zijn tot nu toe sterk gebonden aan nationale staten en zelfs daarbinnen is het de vraag of hun benen sterk genoeg zijn om deze verantwoordelijkheden te dragen — maar daarover meer in de

De gangen van de macht Mark Bovens *De permanente verplaatsing van de politiek*

bijdrage in dit nummer van Liesbet van Zoonen.

3. Legitimititeit door *volksraadpleging*: In deze meer Weberiaanse strategie is de legitimiteit voornamelijk gebaseerd op allerlei vormen van volksraadplegingen. Burgers worden in staat gesteld om zich direct, bijvoorbeeld via referenda, te uiten over het te voeren of gevoerde beleid. Een logische consequentie van een dergelijke ontwikkeling is dat burgers ook in de sanctioneringsfase van de politieke verantwoording een veel grotere stem krijgen. Als de legitimatie en de verantwoording van beleid niet meer kan verlopen via partijen en parlementariërs, dan verwacht ik dat er een grote druk zal ontstaan om te komen tot directe vormen van verkiezing en verantwoording door bestuurders. Rechtstreekse verkiezing van EU-commissarissen, wethouders,

politiechefs, directeuren van ZBO's en zelfs rechters, zoals in de vs, liggen dan voor de hand. Een dergelijke plebiscitaire wending laat de volkssoevereiniteit intact, zij het in grove vormen, en biedt politieke partijen wellicht de mogelijkheid om een deel van het publieke domein terug te winnen door met hun eigen kandidaten te komen. Tegen zo'n plebiscitaire wending valt echter het nodige in te brengen — het middel zou wel eens erger kunnen zijn dan de kwaal, zie de bijdrage van Bart Tromp in dit nummer van S&D.

** Tekst van een toespraak gehouden op het symposium 'De gangen van de macht', dat op 22 november 2002 werd gehouden in Den Haag, ter gelegenheid van het vijftienvijftigjarig bestaan van de WBS-werkgroep Partijpolitieke Processen. Hetzelfde geldt voor de bijdragen van Liesbet van Zoonen en Bart Tromp.*

Literatuur

Algemene Rekenkamer, 2002, *Verantwoording en toezicht bij rechtspersonen met een wettelijke taak*, deel 3, TK 2002-2003, 28655, nrs. 1-2.

Bovens, Mark, Wim Derksen, Willem Witteveen, Frans Becker & Paul Kalma, 1995, *De verplaatsing van de politiek: Een agenda voor democratische vernieuwing*, Amsterdam: WBS.

Bovens, M. A. P., 2000, *De vierde macht revisited: Over ambtelijke macht en publieke verantwoording*, oratie Utrecht, Utrecht.

Bovens M. A. P. en J. J. C. Blokland, 2002, 'Deterritoriale democratie: de WIPO-verdragen', in: Mark Bovens, Roger van Boxtel, Eugène Loos & Pauline Poland (red.), *Renovatie van de rechtsstaat: vijf casus over de invloed van ICT op democratie en recht*, Den Haag: Boom Juridisch.

Huls, Nick, 1994, 'De onderhandelende ambtenaar'. In: H. D. Stout

& A. J. Hoekema (red.), *Onderhandelend Bestuur*, Zwolle: W. E. J. Tjeenk Willink, 151-165.

Jong, W. M. de & G. V. A. Mulder, 2000, 'Rolverdeling bij interactieve beleidsvorming'. *Bestuurskunde*, 9, 1: 2-14.

Lindblom, C. E., 1977, *Politics and Markets: The World's Political-Economic Systems*, New York: Basic Books.

Mair, P., 2000, De toekomstmogelijkheden van politieke partijen, links en de democratie, *S&D*, 12/2000 & 1/2001: 554-564.

Mayer, Igor, Jurian Edelenbos & René Monnikhof, 2002, Stormram of stut? Democratische dilemma's van interactieve beleidsontwikkeling, in: Joop van Holsteyn & Cas Mudde (red.), *Democratie in verval?*, Amsterdam: Boom: 83-104.

Oversloot, J., 2002, Van politiek naar economie, van staat naar markt en management, in: Joop van Holsteyn & Cas Mudde (red.), *Democratie in verval?*, Am-

sterdam: Boom: 123-138.

Smullen, Amanda, Sandra van Thiel & Christopher Pollitt, 2001, 'Agentschappen en de verzelfstandigingsparadox', *Be&M*, 28, 4: 190-201.

Ten Napel, H. M., 2002, Het nieuwe constitutionnalisme, in: Joop van Holsteyn & Cas Mudde (red.), *Democratie in verval?*, Amsterdam: Boom: 139-150.

Thiel, Sandra van, 2000, *Quangocratization: Trends, Causes and Consequences*, dissertatie UU, Utrecht: ICS.

Thiel, Sandra van & Arwin van Buuren, 2001, 'Ontwikkeling van het aantal zelfstandige bestuursorganen tussen 1993 en 2000: zijn ZBO's uit de mode?', *Bestuurswetenschappen*, 55, 5: 386-404.

Tromp, B. A. G. M., 2002, Europa, Nederland en democratie, in: Joop van Holsteyn & Cas Mudde (red.), *Democratie in verval?*, Amsterdam: Boom: 165-179.